

В. М. Опанасенко, к.е.н., старший викладач
кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені. Вадима Гетьмана»

МЕТОДОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті запропоновано нове методологічне бачення дослідження проблеми тінізації економіки, яке ґрунтується на використанні цивілізаційної парадигми суспільного дослідження. Висвітлено основні принципи цивілізаційного аналізу, такі як системність, цілісність, людиноцентризм, організованість та ін., та задекларовано вплив на появу і розвиток нелегальних інститутів таких суспільних систем як духовно-культурної політичної, соціальної та господарської. Також окремо виділено елементи господарської системи, їх стимулюючий вплив на тіньовий сектор.

Ключові слова: цивілізаційна парадигма, тіньова економіка, опортуністична поведінка, нелегальні інститути.

Вступ. Дослідження будь-якого наукового явища ґрунтується на певному методологічному підході і на сучасному етапі економічних досліджень вона займає чільне місце в науці. На сьогодні важливим методологічним питанням є розкриття причин і суті змін, що відбуваються у науковому аналізі господарської системи суспільства. Відправним моментом революційних змін у методології сучасної науки є перехід від класичних принципів наукового аналізу природи та суспільства, до принципів системно-синергетичних принципів. Зміни у пізнанні суспільних процесів виявляються у переході від формаційної до цивілізаційної парадигми. Вагомий внесок у розбудові останнього в українській науці зробив колектив кафедри Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, і, на переконання автора, використання цивілізаційної парадигми у дослідженні тіньових процесів в економіці дасть можливість ґрунтовніше виокремити причини, зв'язки та результати нелегальних дій на економіку в цілому.

На сучасному етапі вивчення тіньової економіки дослідники в основному акцентують увагу на методах обчислення рівня тінізації економіки, а загальними методологічними підходами слугують доробки відомих іноземних вчених Я. Арваї, П Гутманна, Є. Фея, Л. Дрекслера, Д. Блейдса, Б. Даллага, Е. Сото та ін., а також російських і українських дослідників: Т. Корягіної, С. Глінкіної, В. Дадалко,

Д. Пешко, В. Базилевича, З. Варналія, В. Мандибури, Т. Ковальчука, Р. Моторина, О. Турчинова та ін.

Постановка задачі. Загалом в економічній науці при аналізі тіньової економіки дослідники користуються неокласичними підходами вивчення процесів і станів господарської дійсності, що, на думку автора, дещо звужує можливості пошуку відповідей на сучасні питання, які ставить нелегальна економічна реальність.

Результати. Під «тіньовою економікою» у даний час розуміють усю сукупність економічної діяльності, що не враховує офіційна статистика, і не включають у валовий національний продукт країни. У багатьох країнах, і особливо в тих, котрі переживають складні періоди трансформації тіньова економіка не тільки складає помітну частину економічної діяльності, але й продовжує розширюватися. Однак навіть там, де масштаби явища і загальне соціально-економічне тло приблизно однакові, структура тіньового сектора істотно розрізняються.

На даному етапі теоретичного дослідження тіньових процесів науковці виділяють два рівня. Перший і найбільш вивчений є макрорівень, він характеризується загальними процесами, які відбуваються в країні і обчислюється офіційною статистикою у вигляді певних показників, за допомогою таких методів: монетарний метод, метод «роздрібна торгівля — витрати населення», метод «витрати — товарообіг», електричний метод, фінансовий метод, інтегральний показник тіньової економіки [1]. Проте потрібно враховувати, що макрорівень тіньової економіки формується з безлічі мікропроцесів, що в своїй сукупності утворюють це багатогранне інституційне утворення. На мікрорівні поведінка економічного суб'єкта, яка характеризується виходом її за визначені, як юридичні, так і моральні, рамки, отримала назву опортуністична поведінка. Це така поведінка господарюючого індивіда, яка направлена на досягнення задоволення власних потреб за рахунок навколишніх суб'єктів економічної діяльності.

Одним із найперших питань при визначенні суті тіньового сектора є його визначення. Так, в економічній літературі є різні підходи при типізації неформальних процесів, але, на нашу думку, найширший є підхід за яким тіньова економіка ділиться на два види, які в свою чергу теж діляться на частини. Перший вид тіньового сектору характеризується як напівлегальна економічна діяльність, тобто така, дія якої дозволена законом, але здійснюється з порушенням чинного законодавства. Даний вид включає в себе напівлегальну діяльність, за якою відбувається приховування частини доходів від оподаткування, але саме виробництво чи надання послуг не суперечить чинному законодавству, та неформальну діяльність, яка включає в себе різні форми незареєстрованого підприємництва (репетиторство, економічний туризм, посередницька діяльність, праця в домашніх господарствах та ін.) [2, с. 20].

Сама природа розвитку тіньової економіки полягає в мотивації пошуку альтернативних, сприятливіших шляхів застосування наявних ресурсів навіть за межами діючого законодавства, а індикатором існування тіньового сектора завжди виступає алогічність системи господарювання.

Нині в аналізі тіньових процесів використовуються здобутки неокласичної економічної теорії, яка базується на принципі методологічного індивідуалізму, основу якого становить положення, за яким усі економічні процеси формуються з позицій поведінки вільного індивіда, що діє раціонально для реалізації власних інтересів. У даний час усе більше і більше критики висловлюється з приводу як даного методологічного постулату, так і інших принципів неокласичної наукової методології, що проявляються у вузькості дослідження економічних процесів, че-

рез нехтування духовно-культурними, соціальними, правовими і іншими складовими суспільного життя господарюючого індивіда. І в процесі дослідження тіньової економіки включення відповідних суспільних складових дасть можливість детальніше проаналізувати причини і знайти відповіді на питання, що ставить наш час.

Цивілізаційний підхід дає можливість дослідити тіньовий сектор економіки, включивши в процес аналізу не лише економічні складові суспільного життя, а й інші його частини. Особливістю даного підходу є ідея про те, що елементи суспільного розвитку мають однакове значення у соціальному житті людства, не відіграючи в ньому першочергову чи другорядну роль. Усі складові людського існування є основними і всі вони створюють важливі умови як у його розвитку, так і в його регресі. Розкриття зазначеної ідеї знаходимо у дослідженнях професора С. Степаненка, який доводить, що суспільна система складається з наступних чотирьох складових: політичної, економічної, соціальної та духовно-культурної підсистем [4, с. 34 — 42].

Перед тим як визначити вплив складових суспільного життя на формування і розвиток тіньової економіки, відмітимо, що цивілізаційна парадигма має чіткі принципи, які є засобами пізнання суспільних процесів усіх його сфер. До таких принципів відносяться системність, цілісність, людиноцентризм, організованість та ін.

Принцип системності дає можливість розглядати предмет дослідження як множини елементів, які виступають підсистемами нижчого порядку, і пов'язаних між собою зв'язками взаємної залежності, та зв'язками з зовнішнім середовищем, яке в свою чергу є системою вищого порядку. Також потрібно відмітити, що для даного принципу характерним є те, що система є цілісним утворенням, яке більше ніж проста сума її складових елементів.

Визначений принцип дає можливість твердити, що тіньовий сектор є підсистемою національної економіки та складається з елементів різних видів економічної діяльності, які за відношенням до державної політики визначаються як незаконні. При дослідженні названих видів діяльності принцип системності дає можливість виокремити в їх складі основні та додаткові елементи, що дасть можливість точніше визначити причини їх виникнення та наслідки функціонування, а поділ їх на складові — способи боротьби з ними.

Результатом використання принципу системності є включення в дослідження принципу цілісності. Даний принцип розкриває предмет дослідження як елемент, якому властиві певні функції, мета і можливості дії за умови збереження його єдності. Він передбачає характеристику практичного об'єднання всіх складових господарської системи завершеного стану, а в даному випадку він дасть можливість представити тіньову економіку як цілісне господарське утворення в національному масштабі та розкрити єдність внутрішніх і зовнішніх зв'язків тіньового сектора, окреслюючи його унікальні риси в певному національному середовищі та способи збереження єдності його складових, що в даному випадку дає можливість визначити способи боротьби з ним.

Тіньова економіка є підсистемою суспільної економіки, тому базовим елементом її функціонування є господарський індивід. Таким чином наступний принцип цивілізаційної парадигми є людиноцентризм. Використання цього принципу дає можливість включити в аналіз тіньової економіки площини людських бажань, потреб, інтересів, мотивів, стимулів і здібностей, що в свою чергу створює здатність визначити істинні причини їх деструктивних вчинків.

Четвертим принципом цивілізаційного аналізу виступає принцип організованості. Він означає певну упорядкованість діяльності суб'єктів, наявність зв'язків і відносин, що виникають між ними, їх стійкість і відповідність цілям економічної системи [4, с. 23], а при врахуванні предмета дослідження, і цілям тіньової економіки. Поняття порядку у дослідженні стає одним із ключових, яке характеризує рівень розвитку від становлення до набуття органічної цілісності предмета дослідження. Особливість упорядкованості тіньового сектора економіки залежить від історичних умов розвитку відносин і зв'язків з економічною системою взагалі. Тому принцип організованості дає можливість розкрити нелегальну економіку через аналіз реально існуючих господарських відносин і зв'язків, що виникають як між окремими господарськими індивідами, так і між її елементами з національною економікою взагалі.

Перейдемо до аналізу складових елементів цивілізаційної парадигми.

Духовно-культурна підсистема формує принципи життєдіяльності та поведінки в однорідному соціальному середовищі, визначає особливе відношення до зовнішніх культурних чинників і формує соціокультурне середовище господарської поведінки [3, с. 14]. Звідси відмітимо, що залежно від ступеня однорідності духовно-культурної складової працюють відповідні елементи, які формують відношення окремого економічного суб'єкта до всієї господарської системи, а також до інших представників економічних відносин.

Важливим елементом соціальної системи виступають юридично визначені та зафіксовані норми. Право визначає направленість впливу держави та ступінь залежності господарюючого індивіда від суспільства в цілому, чітко окреслює напрямки його розвитку та створює додаткові стимули розвитку або виступає стримуючим фактором, що здебільшого і призводить до появи і розвитку тіньових елементів в економіці країни. Законодавчі норми є найшвидшим і найдієвішим фактором стимулювання господарського розвитку, тому їх відповідність економічній ситуації, духовно-культурним цінностям і соціальній структурі дозволить контролювати економічні відносини, не даючи їм перейти в «тінь».

Норми, зафіксовані законодавчо, на всьому історичному розвитку людства зазнавали впливу політичної ситуації в країні, через це важливу роль у трансформації господарської системи відіграли способи організацій господарської діяльності, в основі яких лежать вертикальні зв'язки господарської системи або важелі впливу та примусу держави на сферу господарювання, які виражаються у політиці певної країни. І саме невідповідність між цілями господарських суб'єктів і державною політикою і призводить до появи різних форм розвитку тіньової економіки.

Цікаву думку висловлює А. Базилюк про те, що феномен тіньової економіки відомий давно, з'явився разом з утворенням держави, адже витoki виникнення цього явища закладені в людині, у мотивах її поступків і вчинків, інтересах, специфіці та унікальності соціальної психології індивіда [2, с. 24]. Але, на думку автора, дії, які підпадають під визначення тіньового сектора, були і до появи держави, а от їх виділення «поза законом» було зроблено інститутом держави. Тобто, тіньовий сектор економіки де-факто виник з появою господарської системи, а де-юре — з появою інституту держави.

Включення соціальної складової при дослідженні тіньової економіки дає можливість визначити умови існування окремих економічних суб'єктів, що в свою чергу дає можливість окреслити соціальний стимулюючий вплив. Основною, на думку автора, проблемою впливу соціальної складової на формування тіньового

сектора економіки в конкретному суспільному середовищі є її структура. Соціальна структура суспільства визначає характер взаємозв'язків і взаємовідносин між її складовими частинами, до яких відносяться індивід, соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні зв'язки, соціальні відносини та соціальні інститути. Враховуючи те, що одні і ті ж соціальні елементи можуть бути частинами різних її структурних елементів, таких як: соціально-етнічних елементів, соціально-демографічних структур, соціально-професійних структур, соціально-класових структур і соціально-територіальних структур; то багатоваріантність соціальної підсистеми створює безліч стимулюючих можливостей формування тіньової структури економіки. В теоретичному аспекті дещо складно конкретно визначити особливі стимули утворення тіньових процесів, але при аналізі конкретного історичного суспільного середовища врахування соціальної підсистеми суспільного розвитку дає можливість виокремити важливі фактори утворення опортуністичної поведінки як окремих індивідів, так і соціальних груп.

Хоча певні узагальнення зробити потрібно. По-перше, це велика кількість безробітного молодого населення країни є умовою утворення кримінального тіньового сектора економіки. По-друге, присутність у соціальній структурі юридично незахищених соціальних меншин. По-третє, наявність громіздкого чиновницького апарату чи великої кількості військовослужбовців. По-четверте, соціальне розшарування населення призводить до опортуністичної поведінки як бідне населення, через відсутність вибору прожиття, так і заможного — через відсутність способів їх покарання. По-п'яте, територіальна близькість з пограничними районами з низькою правовою та економічною системою.

Наступною складовою цивілізаційного підходу є економічна підсистема суспільного розвитку. В порівнянні з духовно-культурною, політичною та соціальною вона виступає як внутрішній, так і зовнішній фактор стимулу розвитку тіньового сектору.

Тіньова економіка є елементом економічної системи і тому найбільший вплив на її формування мають господарські елементи. Перш за все зазначимо, що економічна система складається з широкого кола елементів, які в тій чи тій мірі впливають як на її розвиток, так і на розвиток тіньового сектора. Загальною ознакою структурою економічної системи є виділення в ній підсистеми виробництва, обміну, розподілу та споживання. Визначимо вплив кожної цієї підсистеми на опортуністичну поведінку господарських індивідів.

Виробництво відповідає на питання: що виробляти, як виробляти, скільки виробляти і т.д., але для запуску виробничої системи права власності повинні бути чітко визначені і саме тут створюється перший елемент появи тіньової поведінки. Прикладом такої реалізації тіньової економіки є перехід до ринкових умов господарювання в країнах пострадянського простору. Такий переділ прав власності в середині 90-х років ХХ ст. призвів до масового прояву корупційних схем приватизації, рекету, рейдерства та інших силових і несилових методів переділу прав власності на засоби виробництва. Іншим елементом виробничої реалізації нелегальної економіки є виробництво підробленої продукції, створення товарів чи надання послуг заборонених законом, а також корупційне отримання дозволу на ведення такої господарської діяльності. На даному етапі господарського розвитку в Україні склалась досить специфічна ситуація у веденні самого процесу виробництва чи надання послуг. Прикладом слугують проблеми, з якими зустрічаються підприємці на всіх етапах своєї господарської діяльності коли стоїть питання врегулювання відносин з державними владними органами. Це проблема не лише харабництва, а

й фактична діяльність державних службовців. По-перше, це низька швидкість видачі відповідних документам приватним підприємцям; по-друге, розташування різних служб у різних частинах міста; по-третє, співпадання часів прийому у державних службовців; по-четверте, постійні зміни форм звітності чи іншої документації [2, с. 85—88]. І як результат, поява нового стимулу корупційних дій задля врегулювання вище окреслених проблем.

У сфері виробництва виникають випадки позитивного впливу тіньової діяльності на господарський процес. Внаслідок ухилення від податків виникають умови для реструктуризації пропорцій відтворення, на основі чого створюється можливість додаткового випуску продукції [2, с. 92].

Наступним елементом економічної системи з запропонованого підходу виступає сфера обміну. Найпростішою формою реалізації тіньових схем у сфері обміну є бартерний товарообіг. При його використанні відсутня можливість визначити рівень прибутку і окреслити величину податків. Для боротьби з цією формою тіньового сектора в Україні це в квітні 1998 року була прийнята постанова № 333 Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо скорочення товарообмінних (бартерних) операцій у господарському обороті України».

Сфера розподілу концентрує у собі всі фінансові елементи економіки і саме тому в цій сфері сконцентрована найбільша частка тіньового сектора економіки. Вона включає в себе і ухилення від оподаткування, і виплату заробітних плат у конвертах, і «відмивання» державних і недержавних коштів, і рекет, і багато іншого.

Останньою складовою господарської системи, що була нами виділена, є сфера споживання. Прямого впливу на формування чи збільшення тіньової економіки вона не має, але на нашу думку, саме в ній сконцентровані глибинні мотиви нелегальної діяльності. Нездатність задовольнити постійне збільшення потреб у рамках законної діяльності штовхає індивіда до опортуністичної поведінки, що і веде до формування різного роду тіньових схем. Якщо не нехтувати цією умовою, то на державному рівні є можливість визначати ширину задоволення різного роду потреб суспільства і, тим самим, зробити аналітичні висновки щодо тенденцій розвитку тіньового сектора економіки. До того ж, тіньова діяльність виникає лише там, де є дефіцит на товари чи послуги та існує механізм одержання і використання приватними особами надприбутків від його задоволення.

Висновки. Таким чином, результатом визнання відносно стійкої кореляції між явищами соціальної, духовно-культурної, економічної, політичної та інших сфер суспільства в сучасній економічній літературі є переосмислення методологічних засад дослідження господарських явищ і процесів у суспільстві та формування нової парадигми дослідження. Такий підхід дає можливість дослідити господарський розвиток і його тіньову складову, врахувавши не лише економічні особливості поступу суспільства, а й вплив позаекономічних стимулів, таких як норми права та культури, політичний устрій і релігія. До того ж, дослідження тіньової економіки є повнішим при врахуванні позиції людиноцентризму, а це і є основною характеристикою цивілізаційної парадигми. Кожний індивід змушений вступати у взаємодію з іншими індивідами через нездатність створити умови для задоволення усіх власних потреб, а результатом такої взаємодії є зміна самих індивідів, їх цілей і потреб, а також зміна суспільства в цілому, що приводить і до генези економічної системи [4, с. 29] і не завжди така взаємодія є однаково ефективною для всіх суб'єктів відповідних відносин, що й виступає додатковим фактором створення тіньових процесів та опортунізму. А вибір шляхів зменшення ті-

ньової економіки залежить від умов її виникнення і саме на це питання цивілізаційна парадигма дає найвичерпнішу відповідь.

Література

1. <https://www.me.kmu.gov.ua/./TinEcon24>
2. *Базиліук А. В., Коваленко С. О.* Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А. В. Базиліук, С. О. Коваленко. — К.: НДЕІ, Мінекономіки України, 1998. — 206 с.
3. *Опанасенко В. М.* Господарська мотивація в економічній системі України другої половини ХІХ — початок ХХ ст. та її відображення в економічній думці: Дис.... канд. екон. наук: 08.00.01 / Опанасенко Володимира Михайловича. — К., 2011. — 179 с.
4. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): [монографія] / Сергій Васильович Степаненко. — К. : КНЕУ, 2008. — 312 с.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2013 р.